

ÉBLI GÁBOR

Képrombolástól a múzeumfejlesztésig
– Hogyan építi művészeti intézményrendszerét Zürich?

(ZÜRICH) – A Grossmünster falán ékesen vésett tábla emlékeztet arra, hogy Ulrich Zwingli 1518-ban lett a nagytemplom pástora, s négy évvel később innen hirdette meg egyházreformáló mozgalmát. Kritikájának egyik sarkalatos pontja a képmádát volt. A zürichi protestáns mozgalmat hosszú időre meghatározó tanítása a liturgiánál jóval szélesebb kontextusban befolyásolta a helyiek viszonyát a képekhez. A reneszánsz Európában kibontakozó uralkodói, arisztokrata, egyre nagyobb részben polgári műgyűjtés és a múzeumok előfutár intézményei így sokáig hiányoztak Svájcban. Mára viszont a vizuális kultúra helyszíneinek tudatos fejlesztésével, különösen a közelmúlt kortárművészeti expanziójával Zürich is a nemzetközi kiállítási élet egyik sarokpontja lett, számos tanulságot kínálva a Budapesten megálmodott nagyléptékű múzeumi program szempontjából is.

A szemléletváltás a felvilágosodásra vezethető vissza. Ekkor szinte minden kantonban gyűjtemények születtek, fokozatosan szélesedő nyilvánossággal. Ahhoz azonban, hogy ezekből modern értelemben vett, állami tudományos és reprezentációs intézmények nőjenek ki, szükség volt a 19. század nemzetállami programjára. Ahogy kantonok szövetségéből Svájc is föderatív országgá válik, jelentkezik az igény megfelelő kulturális zászlóshajók iránt. 1883-ban vetődik fel egy átfogó Landesmuseum gondolata, s miután Zürich nyeri el a három másik nagyvárossal (Luzern, Bern, Bazel) szemben a megépítés jogát, 1898-ban meg is nyílik a mai nevén Schweizerisches Nationalmuseum. Gottfried Semper egy tanítványának tervei szerint az eklektikus stílusú, számos történelmi korszakból merítő épület kívül-belül egy Gesamtkunstwerk szellemiségét tükrözi. A homlokzati elemek és a beépített polgári, falusi, intézményi komplett enteriőrök már a kiállítások nélkül is svájci időutazást kínálnak.

A 2006–2016 között teljes körű felújításon és északra, vagyis a múzeumnak otthont adó kis szigeten hátra, a park felé jókora bővítésen átépített tőmből – amely az egyes lezárt szárnyaktól eltekintve, a renoválás alatt is folyamatosan nyitva tart – mára igazából az állandó kiállítási egységeivel szerzett nemzetközi hírnevet. Valódi kultúrtörténelmi múzeumként nem egy nemzeti narratívát állítanak a középpontba (mint teszi azt például a Magyar Nemzeti Múzeum), s nem országhatárok, nemzeti egységesedés, nagy háborúk, vezető személyiségek vagy más, alapvetően politikátörténelmi kategóriák és egy vélt *grand récit* eseményei mentén haladnak, hanem a társadalom minden rétegét sok metszetben, mikrotörténelmi, „alulról”, az egyének, csoportok szintjéről szemlélik. Hogyan laktak, közlekedtek, éltek e területen a különböző népcsoportok (nem „a svájciak”), miként fejezték ki hitüket, vagy éppen hogyan bántak a pénzzel? Ezeket, a látogató által személyesen ma is megélhető kérdéseket nem hagyományos vitrinekben, ereklyeként bemutatott tárgyakkal szemléltetik, hanem változatos, kiállítási egységeként más logikájú, elgondolkodtató installációkkal.

E központi múzeumon túl a minden országban ismert közgyűjteményi típusokból (néprajzi, iparművészeti) Zürichben a művészeti múzeumot érdemes kiemelni,

mert más gyökerekre nyúlik vissza. Nem csupán a formálódó modern állam, hanem az európai társadalmak önszerveződő csoportjai is törekedtek kulturális reprezentációra. A művészek is erősebb társadalmi érdekérvényesítő képességet céloztak meg azzal, hogy Európaszerte műegyletekbe tömörültek. Kontinensünkön elsőként éppen Zürichben jött létre Kunstverein 1787-ben. Értékesítési kiállításokat szerveznek, gyűjteményt építenek, s több mint egy évszázadon át ügyködnek az önálló épület érdekében. Végül 1910-ben nyílik meg a Kunsthaus, amely nevében is ötvözi egy múzeum (gyűjtemény) és egy Kunsthallo (kiállítóter) funkcióját.

A közcélú magánintézményt ma is a húszezer tagot számláló művészeti egyesület tartja fenn. Költségvetésének fele állami és városi közpénz, a másik fele saját és más privát forrásokból (tagdíj, támogatói rendszer, céges szponzoráció, működési bevételek a múzeumi bolttól kezdve a terem bérbeadásig) származó tétel. A civil társadalom egy csoportja tehát ugyanúgy, ahogy a kantonok, majd a föderális állam esetében láttuk, a felvilágosodás óta, s a 19. század szakmai, tudományos lendületétől megerősítve menedzsel egy kulturális csúcspontot.

Mindkét esetben döntő, hogy a fenntartó (állam, illetve műegylet) a művészettörténelmi és üzleti vezetésbe nem szól bele közvetlenül, hanem azt szakemberekre, kontrollált, de szuverén vezetői testületre bízza. E függetlenség a politikától és a művészettársadalom belső érdekeitől a két intézmény hitelességének záloga. A Kunsthaus fejlődése során elképzelhetetlen lett volna e munkamegosztás nélkül: az időközben többször átépített klasszikus tömb és az eredetinek a sokszorosára bővített gyűjtemény nagyrészt egyéni, alapítványi és vállalati donációknak és finanszírozásnak köszönhető, amire a háttér az a renomé biztosítja, amit a Kunsthaus igazgatói, kurátorai és az ő szakmai teljesítményük épített fel. Ezért adják át például itt évente az ország és egyben a világ egyik legrangosabb és legjobban dotált, 150 000 frankos kortárművészeti díját (Roswitha Hartmann Stiftung) is.

Ám a Kunsthaus háttérében megjelenő sokféle érdek (művészettársadalom, művészettörténelmi szakma, állami és városi/kantoni kulturális bürokrácia, magángyűjtők, alapítványok, 800 tagú kiemelt támogatói kör, vállalati szponzorok, média, ingatlanfejlesztők és építészirodák) nagy változások idején olyan szövevényesen kapcsolódhat egymáshoz, hogy komoly konfliktus születtek ebből. Így alakult ki a jelen helyzet is egy látszólag mindenki számára ígéretes kezdeményezésből. 2001–2005 között felújították az épületet, s a nemzetközi kulturális turizmus trendjeit látva és magángyűjtemények befogadásában reménykedve az intézmény vezetése röviddel ezután nagyléptékű bővítés tervezésébe is fogott. 2011-ben mutatták be a brit sztárépítész, David Chipperfield nyertes projektjét, amely egy vadonatúj szárnyat és annak olyan összekötését vizionálja a főépülettel, hogy a régi új múzeumban elhelyezhető lenne Zürich legnagyobb művészeti kincse, a Bühler-kollekció. A túlzás nélkül világhírű impresszionista anyag korábban önálló magánmúzeumként volt látogatható, jelenleg csak bejelentke-

zéssel tekinthető meg, s ha valóban egy fedél alá kerülne a Kunsthaus egyéb gyűjteményeivel, az a századfordulós anyag tekintetében a párizsi Musée d'Orsay mögött második helyre emelné az intézményt Európában.

Mivel Svájcban erős a bázisdemokrácia, erről a bővítésről is népszavazást tartottak 2012-ben, s 54% mellette voksolt. Megadták az építési engedélyt, javában zajlott a céges és magánadományok gyűjtése a finanszírozáshoz, amikor közvetlenül az építkezés megindulása előtt a projekttel szemben ellenvéleményt jelentett be a luzerni Archicultura közhasznú örökségvédő magánalapítvány. Mivel ennek helyt adtak a hivatalos szervek, a bővítés váratlanul holtpontra jutott. Az Archicultura nem a bővítést, hanem a projekt túlzott nagyságát, az új épület öncélú, a környező barokk városképet elnyomó, a zöldfelületet tovább csökkentő megalomániáját tartja elfogadhatatlannak. Míg a budapesti Szépművészeti Múzeum eredeti bővítési projektjével számos rokon vonást mutató történetben a vita kimenetele megjósolhatóan (az építési engedély lejárat, a finanszírozók visszaléphetnek), tanulságul kínálkozik, hogy egy ilyen kulturális csúcspontot mennyire körültekintően, minden lehetséges társadalmi szempontot kétszer is és nyilvánosan megvitatta kell(ene) a globális kultúripar nyomásából adódó expanziós szándékait mérlegelni.

Nívós középintézmények

Mint látni fogjuk, Zürich sikerét a nemzetközi művészeti színtéren eddig inkább a sokféle középintézmény magas szintű teljesítménye hozta meg; nyitott kérdés, hogy eljött-e az idő ebből egy-egy globális súlyú megintézmény felé továbblépni, vagy ez aránytévésztés, és a város méreteinek, a svájci hagyományoknak is jobban megfelelni a mértéktartó fejlesztés, nem egyetlen múzeumba koncentrálni, hanem több intézményre elosztva.

A középintézmények jellemzően szakmúzeumok. A nagy nemzetközi szereplőkhöz képest szerényebb méretüket gyűjteményük, kiállítási profiljuk specializációjával ellensúlyozzák. Szakmai rangjuk gyakran eléri egy nagy intézményét, a tudományos forgalomban ugyanúgy vesznek részt. A nagyközönség számára kétségtelenül kisebb a vonzerejük. A múzeumok városmarketingben elfoglalt szerepét tekintve nemzetközi súlyú egy olyan intézmény, amelynek kedvéért önmagában is ellátogatnak az adott helyszínre, míg szakmailag egyetemes referenciájú lehet, de kultúrafogyasztási szempontból csak korlátozott kisugárzású egy olyan középintézmény, amelyet „csak” járulékos programként, egyéb okból a városba jöve keresnek fel. Ez a visszafogott attraktivitás kifejezetten jól tehet a szakmai munkának, hiszen nem a kasszasiker-tárlatok kommunikációs logikája, hanem a tudományos értékrend irányíthatja a tevékenységet, ami egyúttal egy középintézményben eléggé nagy nyilvánosság előtt zajlik ahhoz, hogy ne fulladhasson belterjességbe. Általában vezetői ambíció kérdése, hogy egy középintézmény tudatosan és tartósan pozicionálja-e magát a skála ezen lépcsőjén, vagy feljebb kíván lépni. Egyelőre a középintézményi státusz kifejezetten jellemző Svájcra.

Zürichben három ilyen példát is érdemes szemügyre venni, eltérő stratégiákkal az önálló arculat kidolgozására. A Museum Rietberg az Európán kívüli civilizációk elsőrangú gyűjteménye. A város egyik legszebb parkjának három, egykori nagypolgári villájában került elhelyezésre,

ÉBLI Gábor
Az antropológizált
múzeum
Typotex, 2005

Magyar
műgyűjtemények
1945–2005
Enciklopédia, 2006

Műgyűjtés,
múzeum,
mecenatúra
Corvina, 2008

Hogyan alapítsunk
múzeumot?
Vincze, 2011

„A Guggenheim
Bilbao: egy
amerikai múzeum
Európában”
Magyar Lettre
Internationale, 41

„Európa alulnézetből.
Fehér civilizációk
a déli féltekén”
Magyar Lettre
Internationale, 53

„A köz és a magán.
Múzeumok és
privát intézmények
a kortárs művészet
nemzetközi
kanonizálásában”
Magyar Lettre
Internationale, 77

„Világkiállításra
készülnek.
Klasszikus örökség
és kortárs művészet
Milánóban”
Magyar Lettre
Internationale, 78

„Free entry:
A londoni
múzeumokról”
Magyar Lettre
Internationale, 82

„Amszterdami
és velencei
múzeumokról”
Magyar Lettre
Internationale, 85

„Brüsszeli
múzeumokról”
Magyar Lettre
Internationale, 86

„Kényszeresen
kortárs – Bécsi
múzeumokról”
Magyar Lettre
Internationale, 87

ahol másfél évszázada Richard Wagner volt törzsvendég (és került intim kapcsolatba a ház asszonyával). A gondozott park – amely, mint általában is az arborétumok, kültéri természettudományi múzeumként is értelmezhető – és a villák 19. századi együttese a nagypolgári felhalmozás, reprezentáció és kultúrátámogatás ugyanazon gondolatán nyugszik, mint a modern kori gyűjtés, a különböző társadalmak tárgyi kultúrájának reprezentációja. A helyszín, az épületek, a kollektív, a történeti háttér hiteles Gesamtkunstwerkot alkot.

Az 1952-ben, népszavazásos jóváhagyást követően megnyílt múzeum alapító igazgatója Johannes Itten volt, akinek autoritása mindmáig meghatározza az intézmény szakmai színvonalát is. A kollektív eleve az ars una filozófia jegyében jött létre, tehát művészeti alkotások között sem „magaskultúrák” vagy „primitív társadalmak”, sem képzőművészet, iparművészet, vagy egzotikus tárgykultúra szempontjából nem tett különbséget. A nem európai anyagot a legmagasabb státuszú „nyugati” művészetfoglalomnak megfelelően, önálló alkotásokként, romantikus orientalizálás nélkül, elitmúzeum módján állítják ki. A 2007-ben átadott üvegkubus bővítés is bármely „nagyművészeti” múzeum dicsőségére válna.

Mindeme elismerést egy, az új évezredben egyre kínosabb és kifutásában megíósolhatatlan tényező vonja kétségbe. A kollektív Eduard von der Heydt német báró és nagybankár magánygyűjteménye volt, aki politikailag és pénzügyi tevékenységében is igen közel került a náci rezsimhez. Óvatosan egyensúlyozott, zömmel Svájcban élt, svájci állampolgárságot is kapott, felesége zsidó származású volt, gyűjteményét igazolható vásárlások és nem kisajátítás révén növelte, miközben kulcsszerepet játszott a német elhárítás finanszírozásában éppen a svájci banki kapcsolatokon keresztül, s ideológiailag is, bár 1939-ben kilépett az NSDAP-ból, szélsőséges nézeteket vallott. Nem kevésbé rangos képzőművészeti gyűjteménye ma a róla elnevezett múzeumé Wuppertalban, pénzalapjából anyagilag és presztízsében is jelentős kulturális díjat adnak át évente, ám az elmúlt évtizedben a média és ismert értelmiségiek (például Elfriede Jelinek) is azt követelik, a két múzeum és a díj kapcsán tisztázódjon von der Heydt múltja, és az intézmények lépjenek ki a passzív hallgatásból.

A Museum Rietberg így felemás sikertörténet: nagy ívű gyűjtemény, annak méltó elhelyezése, a legújabb kiállítási trendekkel lépést tartó bemutatás a pontosan megfelelő méretben, ahol a fő hatást talán éppen a múzeum intenzitása biztosítja annak révén, hogy egy kis/középin-tézmenyben milyen egyetemes rangú és meggyőzően installált anyag látható; egyúttal kettős, egyre terjeszkedő árnyékolt a gyűjtemény eredete szempontjából. Hiszen a báró vagyona, szabad mozgása a zárt Harmadik Birodalom és a külvilág között mégiscsak a náci gépezet gazdasági és politikai struktúráinak elfogadása, részben kiszolgálása révén volt biztosított; ráadásul mindezt gyűjtőként – bár vitathatatlanul progresszív, korát megelőző ars una felfogásban – olyan tárgykultúra megszerzésére fordította, amely Európa és az Európán kívüli civilizációk közötti hagyományos koloniális viszonyrendszerben definiálódott gyűjteményi, leendő múzeumi értéként, felvetve ma a restitúció dilemmáját.

Szintén középintézmény, egyúttal az eddigi három múzeumi típus (történeti, művészeti, etnológiai) mellett egy negyedik a designgyűjtemény. Ez végre svájci specifikumnak is besorolható, hiszen más ismert designközpontok (Milánó, London) mellett Svájc általában is design nagyhatalomnak számít és nem véletlen, hogy Bazel elővárosában ugyancsak nemzetközi rangú a Vitra

Design Múzeum. A zürichi (mai nevén) Museum für Gestaltung az Európa szerzte elfogadott kettős modell szerint iparművészeti múzeumként és iskolaként jött létre 1875-ben; a két intézmény ma is laza integrációban, Zürich kanton fenntartásában működik. Főépülete (1933, 2014-2017 között átépítés alatt) mellett a belváros egyik palotájában, illetve a vadonatúj művészeti egyetemi kampuszon látványraktár formájában rendez kiállításokat. Míg iparművészeti múzeum ehhez hasonló vagy éppen ettől eltérő elhelyezésére számtalan példát találunk, a zürichi MfG különlegessége a teljes váltás a design felé, s azon belül is a svájci tervezés alig leplezett reklámozása.

Az ilyen múzeumok általában az iparművészeti profilt emelik ki, s annak egy jelenkori leágazásaként mutatják be a designt (Párizs, Berlin, Bécs, Budapest); míg Zürich a modern és kortárs designt állítja a középpontba – még a Bellerive palotában rendezett, installációjukban egy kortárművészeti múzeummal vetekedő tárlatokon is –, és ennek előzményeként jeleníti meg az iparművészetet. Ilyen radikális felfogásra kevés más példa (Helsinki) adódik; további újdonság Zürichben, ahogy a törzsgyűjtemény a svájci design diadalútjaként jelenik meg. Míg ez visszasán hangzik, a kronologikus és tematikus csomópontok köré vont rendezés elég intelligens ahhoz, hogy a svájci tervezést kihívások és arra adott válaszok logikájában mutassa be, s e folyamat jelleg révén ne országimázzt, hanem szakmai tanulságot nyújtson.

Még markánsabban svájci jellegzetesség egy harmadik középintézmény, a Haus Konstruktiv. Az ország racionalizmusának, a vizuális kultúrában is a puritán megjelenéshez, geometrikus absztrakcióhoz, tiszta színekhez vonzódozó ízlésének jól megfelel, hogy a Max Bill és három alkotótársa által nemzetközi fogalommal emelt „zürichi konkrét művészet” örökségének folytatására itt hozták létre 1986-ban a konstruktív és minimalista művészet múzeumát. A közpénzektől is támogatott magánalapítvány 2001-ben költözött be mai otthonába, a kiállítóterre átalakított, harminc évvel ezelőli transzformátorházba. Az intézmény nemzetközi hítelességét a művészek adományaiból felépített gyűjteményen és a kisszámú, de nagy munkával előkészített kiállításon túl a szakosodás, méghozzá egy svájci, sőt zürichi művészeti márkavédjegyre történő fókuszálás biztosítja. Ez a múzeum tényleg itt a leghitelesebb.

Gyártelepekből kortárművészeti központok

Míg az eddigi öt példa ma már biztos, történeti értéknek számító alapokon nyugszik, Zürich expanziójának újabb fejezete helyszíneiben, programjában és működtetésében is más modellt követ. A város nyugati felében, egymástól gyalog távolságra, s a belvárostól is jó közelséggel elérhetően, négy gyártelepet kortárművészeti központtá alakítottak át.

A legismertebb a Löwenbräu sörfőzde hatalmas blokkja, ahol a szépen renovált vöröstégla tömbök galériákat, múzeumot és elfogadható mértékben irodákat, üzlethelyiségeket fogadnak be. Az inspiratív helyszín sokat megőrzött a múltból, egy-egy kiállítóterben meghagyták a sörfőző kádakat is. A szolgáltatások jelenléte nem toladó, egyértelmű a művészeti túlsúly; ez nem egy pláza kulturális fügefalevélllel, hanem egy sokszereplős kiállítási centrum illően elrejtett, a finanszírozáshoz érhetően hozzájáruló, bérbe adott egységekkel. A helyszín szakmai elfogadását jelzi, hogy ideköltöztek a Kunsthalle és a céges fenntartású, de a svájci kortárművészeti közgyűjteményekkel vitán felül lépést tartó Migros Museum für Gegenwartskunst és vezető galériák. Ha a galériáról bárki könnyen befogadható és eladha-

tó művészetre, a közgyűjtemények erkölcsi fölényéhez képest kommersz érdekekre asszociál, akkor érdemes előbb megvizsgálni, hogy a kiállítóterek felszereltségében, a tárlatok minőségében, a közönségnek kínált vizuális nevelői munkában aligha vonható különbség a non/profit kettéválasztás mentén. A szakmai standard közös nevezőként működik, s a Löwenbräu-Areal vonzerejét az nyújtja, hogy a nagyjából húsz különböző kortárművészeti intézmény eltérő, de rokon célcsoportokat szólít meg, és együtt hat mágnesként.

A közelben, a Limmat folyó partján hasonló elven nyugszik a volt hajógyár, a Schiffbau átalakítása, illetve egy-egy villamosmegállónyira a MAAG és a Toni korábbi gyártelepének újrashasznosítása előadó- és képzőművészeti központként és az összevont Zürichi Művészeti Főiskola új kampuszaként. A négy ex-indusztriális helyszín egymást segíti, hiszen olyan széles skálán kínál kulturális programot, hogy az rendszeres látogatásra ösztönöz, valamint fél- vagy egész napos itt tartózkodást is könnyen megtölt. Így valóban érdemes idejönni, a külvárosi környék lakónegyedként is felértékelődik, gasztronómiai és más szolgáltatások telepednek meg: egy városrész komplex rehabilitációja zajlik. Míg ipari épületek konverziója kulturális célokra világszerte tapasztalható, egy egész városnegyed újjáélesztése ilyen többközpontú építészeti-művészeti átalakítással ritka, holott nagyon hatásos.

Zürich számos más, karakteres művészeti intézménye – a Museum Bärengrasse egy banki toronyház építése miatt új helyre telepített és ott látványosan összeépített 17. századi polgárházakban, a Helmhaus kiállítási központ a belvárosi Wasserkerche egyik volt szárnyában, a Jacobs élelmiszerkonzern kortárművészeti alapítványa egy nagypolgári villában, az alternatív szcénának otthont adó Shedhalle, vagy az egykori mecénásról elnevezett Heidi Weber Múzeum a Le Corbusier építette villában – elmarad fontosságban e gyártelepi fejlesztési modell mögött. Hiszen a lipcsei Spinnerei, a moszkvai Fabrika, az újpesti MEO, a gdanski Wyspa, a prágai Meet Factory és megannyi példa jelzi, hogy az ipari örökségből kortárs kultúra receptje immáron Kelet-Európában is mennyire népszerű, ám a gyakran építészeti jól sikerült átalakítások tartós működtetése már problémát okoz. Ehhez képest a zürichi példa tágabb koncepcióra épít, s talán újra csak a svájci racionalitás, számítás, józanság jegyében, de fenntarthatóbbnak ígérkezik. Tény, a négy volt gyári helyszín már csak határesetként kapcsolható a város múzeumi hálójához, hiszen inkább kiállítási és társművészeti központokról van szó, mintsem tudományos és gyűjteményező intézményekről. De talán ezeken az elit-alternatív helyszíneken nevelődik ki a jövő múzeumi közönsége is.

PETR A. BÍLEK

A cseh fasiszták és Spejbl és Hurvínék kutyájának nem véletlen találkozása – David Zábanský új könyvéről

(PRÁGA) – Manapság az életmódmagazinok és az internetes oldalak olvasnivalót ajánlanak a nyaralásunk idejére. A javasolt északi krimiktől és thrillerektől azonban éppen annyira érezhetjük stílusosnak magunkat, mintha hivalkodón a Kabát vagy a Kryštof nevű együtteseket hallgatnánk. Ha valaki menőnek akar látszani az idejének nyaralásán, és közben jót is akar olvasni, az David Zábanský *Martin Juhás, avagy Csehszlovákia* című új regényét válassza.

A szerző (1977) kilenc évvel ezelőtti debütálása, a *Mindig más strandra vágyik* kimondottan erősre sikerült; a játékos, elegáns és metszően intelligens elbeszélsmódot azonban némely recenzius túl közelnek látta a leghíresebb élő cseh elbeszélőhöz – Milan Kunderához. Ezt a Štemův pokus milovat (*Štem megpróbál szeretni*) című kisregény követte, amelyen még inkább érződött a Mester hatása, többek között az olyan dühös pontírozásokban is, miszerint amikor ketten ugyanazt csinálják, az nem ugyanaz. Zábanský ezután átváltott intellektuális kísérletezésre: a *Kus umělce* (*Egy darab a művészből*) és az *Edita Farkaš* című prózák olyan útra vittek, amelyen Zábanskýnak bizonyára végig kellett mennie, de olvasóként jókora mazochizmus szükségeltetett, hogy valaki kövesse és jól is érezze magát.

Új regénye, ez a vastag és játékos kötet azonban kivételes és figyelemre méltó – még akkor is, ha az elmúlt húsz év cseh irodalmának horizontjáról tekintünk rá. Képzelnünk el egy egyenlő szárú háromszöget, amelynek felső csúcsán Topol *Nóvéremje* található, a lenti csúcsokat pedig Jan Němectől a *Dějiny světa* (*A fény története*) és Chaim Cigan *Kde lišky dávají dobrou noc* (*Ahol a madár sem jár*) című tetralógiájának eddig megjelent két kötet alkotják. Zábanský könyve ennek a háromszögnek a közepén helyezkedik el.

Mozgásba hozott képek

A regény a legkülönfélébb elbeszélsmódok gazdag tárháza. Olvasás közben Rabelais, Sterne, Vančura, ugyanakkor Márquez és vele együtt a teljes latin-amerikai mágikus realizmus juthat eszünkbe, noha a történet középpontja egy cseh kisváros, Strakonice. Az elbeszélő ugyan krónikának nevezi, amit ír, de a stílus nagyon távol áll a tények pusztá rögzítésétől. Az elbeszélés folyton emlékeztet a saját „megcsináltságára” – arra, hogy az elbeszélő elméjében születik, és elsősorban nyelvi képződmény.

Ha filmhez hasonlítanánk, nem dokumentum-játékfilm lenne, amelyben a csehszlovák történelem képei elevenednek meg az első köztársaság kezdeteitől 1948 februárjáig, hanem inkább egy vászon, amelyen egy ideig játékfilm fut, aztán hangos és néma animációs film, egy ideig normál sebességgel, egy ideig lassítva, aztán felgyorsítva, mint valami groteszkben; néha életlen, változik a színspektrum, olykor elszakad a film, és a vászonra a celluloidszalagra tapadt hajszálak árnyai vetülnek. Mint ha mindezzel hangsúlyosan és újra és újra azt mondaná: Nem a valóságot nézzük, moziban ülünk.

Vagy filmes hasonlat nélkül: Nem arról olvasunk híradást, hogy mi és hogy volt. Egy elbeszélő-illusionistát figyelünk, aki próbál az egyes figurákból, helyszínekből és eseményekből szuggesztív egészet összegyúrni, amely úgy rántja be az olvasót a panoptikumba, hogy annak közben nem az jár a fejében, hogy az egyik elem

a valós világból jön, a másik mitikus történetek párlata, a harmadik pedig tisztán a képzelet szüleménye. És az, hogy ez az elbeszélő zsonglőrökös közel hatszáz oldalon képes fenntartani az érdeklődésünket, a könyv egyik legfigyelemreméltóbb vonása.

A mesélő itt ugyanis valóban mesél. Például a címszereplő a születése előtt kilép az anyja méhéből, befolyásolja a világ történéseit, aztán ismét visszatér a méhbe. Martin Juhás azonban nem válik főszereplővé, pláne nem a történelem mozgatójává, hiába emelkedik a címben egész Csehszlovákiával egy szintre. Ehelyett a levegőben időről időre halak repülnek, és egy rejtélyes faék, amelyből néha víz spriccel, mágikus erőt sugároz. Épp ebben a tekintetben mutatkozik meg az a különbség, amely magasan a kortárs cseh próza szintje fölé emeli a regényt. A kortárs cseh regények túlnyomó többsége fád elbeszélő-tudósítót alkalmaz, akinek az a feladata, hogy beszámoljon róla, mi és hogy történt. Ennél többre nincs sem erejük, sem kedvük, sem tehetségük. Mint a szupermarket pénztárában, úgy tolják át az egyes epizódokat a leolvasó alatt, amikor azok odaérnek a cselekmény szalagján.

Zábanský elbeszélőjének ideje, kedve és tehetsége is van. Az eseményeket és epizódokat a saját kritériumai szerint rendezi csoportokba; van, amit nincs kedve elmesélni, másban éppen ellenkezőleg örömet lel. És az egész folyamatot, amelyben behúzza őket az elbeszélésbe, olyan rituálékkal és gesztusokkal kíséri, mint a piaci árus a vásáron. Egy elbeszélő-arisztokratát követünk, aki megengedheti magának, hogy lendülettel meséljen, és a történet egyes elemeit úgy rakosgassa, mint bábukat a sakkasztalán.

A közönség képei

Valaha Hrabal Haňtája a *Túláságosan zajos magányban* véres húsbolti csomagolópapírokat és kiemelkedő múlt-

béli kulturális alkotásokat is gondosan belerakott a bálákba. Zábanský elbeszélője is előszeretettel kombinálja az ismert valós eseményeket és csehszlovák történelmi személyiségeket a mindennapok történelmének és tárgyi kultúrájának kevése ismert elemeivel. Így például a cseh fasiszták vezetője, Radola Gajda választási kampánykörútján Strakoniceben találkozik Skupa vándorbábossal, aki aznap este Spejbl és Hurvínék-előadást tart, hajnalban aztán részegségében Žerkyet, Spejblék kutyáját is bemutatja Gajdának, miközben a helyi parasztok támogatásuk kifejezéséeként egy Praga Piccolo Luxus Business Coupé autót ajándékoznak az egykori légiósoknak.

Ezeket a bálákat, csomagokat az elbeszélő szalagokkal köti át, amelyek Ariadné fonalaként működnek – hogy ne tévedjünk el a történelem és a történetek labirintusában. Az útvesztőben, ahol mindenféle emberi cselekedetet a siker és hatalom utáni szomj, a manipulációra való – akár tudatos, akár tudattalan – kedv, de mindenekelőtt a zabolázatlan szexuális vágy irányít. A méltóságon és a társadalmi értékek tisztelésén nyugvó első köztársaság csillogó felszíne alatt hemzsegnek a szintistán testi aktusok képei, amelyeket a meghatározott testnedvek kibocsátásának, lecsapolásának állati vágya hajt.

Mindez ismét a faék titokzatos, szimbolikus tárgyához és a belőle kilövellő folyadékhoz kapcsolódik. A különböző szexuális irányultságok és praktikák motorjai a karakterek viselkedésének, és nemcsak a gyönyör hordozójának szerepét játsszák, hanem sorsalakítót is. A modern behálózott térben a privát nyilvánosság és közösségivé válik; mint amikor a közelmúltban a konzervatív miniszterelnök bujása miatt megbukott a kormány.

Zábanský regénye ugyanakkor nem rombolja le önostorozó módon az első köztársaság emlékművét, és nem csak dühöt vált ki annak megmutatásával, hogy a felszín alatti megfélemlenés ösztönök olyan történeteket idéznek elő, amelyek örökre elsöprik az akkori idillt. Inkább nem tankönyvi módon életre keltett képek vázlatát nyújtja. Regény egy olyan korról, amellyel már elvesztettük a tapasztalati kapcsolatot, amelyet azonban kár lenne múzeumi vitrinbe zárnunk.

KOLOSZÁR PÉTER FORDÍTÁSA

KRASZTEV PÉTER

Csoportképek egy határ két oldaláról – a szabadnapos antropológus feljegyzéseiből

Ramazan, 2015. június, Sztarcevo, bolgár Rodope. A képen az asztal körül ülünk, házigazdánk széles kézmozdulatokkal magyaráz. Amikor váratlanul megjelenünk náluk, épp egy teherautót szerel az udvaron, csorog a kezéről a gépolaj, amúgy földműves. Néhány társával együtt megalapította az Európai Pomák Intézetet, ahol tudományosan igazolni fogják, hogy a pomák önálló nép, saját történelemmel és politikai akarattal. A pomákok ugyanis azokból a turáni ősbolgárokból (maguk is törökök) serkentek – gyözköd –, akik a honfoglalás után úgy két évszázaddal megtagadták a kereszténység felvételét, a Rodopéba menekültek, és ott találtak rájuk azok a térítő dervisek, akik az igaz hitre térítették őket még az iszlám terjeszkedés hajnalán; tehát a török hódítókat már hittestvérként fogadták. Ez a történelem azóta szájról szájra jár a pomákok között, titokban, de eljött az ideje, hogy valaki leírja és a világ elé tárja. Hogy ébredjen már fel ez a birka nép, hogy nem az ellenség hitére tért árulók

vagyunk, hanem igazibb bolgárok, mint a keresztények. Hát erről írt ő könyvet.

Ali, 1995. május (Kurban-bajram), Ribnovo, bolgár Rodope. Egy kópárkányon ülünk a hegyoldalon, ő, lévén tanárember, ünneplőben – ing, nyakkendő –, belőlem csak a mikrofont tartó kézfejem látszik, de a kamera már nem forog, ilyenkor szokták mondani az őszintét. Odalent, háttérben a főtér, tarka sokadalom. Ebben a faluban a nőkhöz, semmilyen közigazgatási nyomásra nem cserélték le a színes ruhájukat az államszocializmus idején, ezért azóta minden filmes, de még a *National Geographic* is rendszeresen megtalálja őket. Eddig mindenki megmondta a pomákoknak, honnan jöttek és mit csináltak, csak őket nem kérdezte senki, mit tudnak a saját történetükről. Mióta a keresztények vannak hatalmon, őket nemzetárulózzák, magukról meg azt találnak ki, amit csak akarnak. Igazság szerint a törökök ötszáz éven át akartak embert faragni belőlük, de aztán belátták, hogy kilátástalan, így fogták

ZÁBRANSKÝ,
David
Mindig más strandra vágyik
L'Harmattan, 2014
(részletek)
Magyar Lettre Internationale, 64, 66, 72, 76, 87, 91, 92

„Martin Juhás, avagy Csehszlovákia”
(részletek)
Magyar Lettre Internationale, 94, 98

2015 ősz

KRASZTEV Péter
Ismét újra kell
születnünk
(A szimbolista
irányzat a közép-
és kelet-európai
irodalomban)
Balassi, 1994

Mítosz, semmi más
(Irodalom, film,
hétköznapok Közép-
és Kelet-Európában)
Seneca, 1997

Drakula
(e-book)
ahonapkönyve.hu

(szerk.)
A mutáns
 egzotikuma
(Bolgár
posztmodern
esszék)
2000 – Orpheus,
1993

(szerk.)
Az öskönyv
(Mai albán
elbeszélések)

(szerk.)
Halott világok –
lehetséges világok
(Lengyel esszék)
Seneca, 1994

(szerk.)
Tarka ellenállás
Napvilág, 2013

„A Balkán köldökén”
Magyar Lettre
Internationale, 16

„Hétköznap
töröklét”
Magyar Lettre
Internationale, 29

(Ivan Krastevvel)
„Mindig a másik
a Balkán”
Magyar Lettre
Internationale, 27

„Egy szabadnapos
antropológus”
Magyar Lettre
Internationale, 95,
96, 97

„Állókép
civilizációs háttérrel”
Magyar Lettre
Internationale, 95

magukat, és otthagyták őket. Mert milyen nép már az, amelyik csak a keresztényt tekinti magafajtanak, és akinek ez nem tetszik, azt erőszakkal térítik át és változtatják meg a nevét, mint történt ez legalább öt alkalommal az elmúlt száz évben a pomákokkal. Hogy úgy legyünk bolgárok, ahogy ezt a keresztények elképzelik. Ma közvetlenül nem bántanak, csak megvetnek és semmibe vesznek: az iskolai tankönyveik említést se tesznek rólunk, vagy csupa születlenséget írnak; aki a falun kívül érvényesülni akar, az keresztény név és városi ruha mögé menekül.

A hivatalos bolgár mondás szerint a pomák nyelv a bolgár alváltozata. A pomákok, más néven ahrjani, olyan bolgárok, akiket a 17. században a törökök erőszakosan áttérítettek a mohamedán hitre. Ezzel együtt ők őrizték meg a bolgár kultúrát legtisztább formájában. Nevük a „pomogacs” (segítő, támogató) szláv szóból ered, lévén ők voltak a törökök legfőbb támasza a bolgárok elnyomásában az Oszmán birodalmon belül, az ahrjani elnevezés az óbolgár „aagarjanból”, azaz hűtlenekből képződött. A bolgár Rodopében és még néhány helyen elszórtan az országban úgy kétszáz ezer pomák él.

Csoportkép a vegyesbolt előtt, 2015 június, Oraio, görög Rodope. Feszengve kérdezzük, nem baj-e, ha bolgárul beszélünk. „Nem bánom, hogy bolgárok, csak ne durunggal jöjjenek” – viccelődik a bolti beszállító. Mögöttünk a főtér közepén emlékmű a bolgár megszállás áldozatainak névsorával. Konkrétan négy név, nem sok, de a falu se nagy. A 20. század elejétől a bolgár hadsereg minden egyes háború alkalmával lendületesen elfoglalta a települést, majd erőszakosan megkeresztelték a lakosságot, hátha ettől rákapnak a krisztusi szeretetre, meg elműlik a török kötődésük. Aztán minden egyes békeszerződés Görögországhoz csatolta a területet. Majd hosszan elmeséli egy helyi pásztor történetét, akinek a katonák kivájták a szemét, ízzenként vagdoszták fel a testét (stb.), de ő akkor sem árulta el nekik, hová rejtette a falu nyáját. A legenda amúgy minden balkáni nyelven felgyűjthető, váltakozó szereplőkkel.

A hivatalos görög álláspont szerint a pomákok a trákok leszármazottai, akiket hellenizáltak, elszlávosítottak, megkereszteltek, majd iszlamizáltak. Ők az ősi törzsek legtisztábban fennmaradt utódai, nyelvükben a homéroszi kor nyelvének maradványait őrzik. Fizikai-antropológiai és génvizsgálatokkal mutatták ki, hogy a törökökhöz semmi közük, ellenben a görögökhöz közel állnak. A nevük a görög „pomaxból” vezethető le, ami részegest jelent, és utal a trákok kicsapongó természetére, az ahrjani az ősi agrariani törzs nevéből ered. A görög Rodopében megközelítően negyvenezer pomák él. A 20. század második felében a görög hatóságoknak sikerült elérni, hogy elsődlegesen törökként és mohamedánként határozzák meg magukat (törökül tanulhattak az iskolában, szabadon gyakorolhatták a vallásukat), mivel félték, hogy az esetleges bolgár identitás elharapózása a kommunista Bulgária szolgálatába állítja őket, így mára a pomák afféle önelnevezésként és otthoni használatra rendelt nyelvként szerepel a görög köztudatban.

Huszni, 2015. június, Martinos, görög Rodope. Kihozta a kis spirituszfőzőjét, és a ház előtti padon kotyvasztja a kávé, a képen épp ezt bámuljuk. Görög vagy török, de Boszniában bosnyáknak is mondják ezt a zaccos lötytyöt. Egy teljes órát császálunk a kihalt faluban, míg végre ráakadtunk a jóemberre, örült, hogy beszélhet valakivel. Ő ugyan török, de megtanult pomáku, hiszen a faluban tanította a gyerekeket. Görög tankönyvekből törökül történelmet tanítani olyanoknak, akik otthon egy harmadik nyelven beszélnek, azért csak képzeljük el. Nem nyelv

vileg körülményes, csak épp a történelmek nem érnek össze, nem is csoda, hogy nem érdekelt senkit.

A hivatalos török verzió szerint a pomákok korán betelepült türk törzsek – kunok, besenyők stb. – leszármazottai, vagyis ők Európa első török lakói. A pomák szó a török „pomagaç” (segítő) szóból ered, az ahrjani elnevezés pedig a perzsa ahijan (egy vallási közösség elnevezése) szóból. Törökországban több százezer pomák él, nagy részüket a balkáni nemzetállamok telepítették ki, de már szinte teljesen beolvadtak a környező lakosságba.

Ahmet, 1995. május, Tri Mogili, bolgár Rodope. A boltos, de kocsmáros is egyben, mellette a falubéli nyugdíjasokkal körülvéve támasztom a pultot. A bolgárok az állandó erőszakoskodásukkal belekényszerítették őket a vallásba, most háromszáz évvel visszavetették őket. Kitermelték a sok dühös embert, most aztán viselik a következményeit. Lent a völgyben, Topolovo falu pópájával beszélgetek; közös kép nem készült. Elmondja, terjed az iszlám fundamentalizmus, az arabok fizetik az új mecset építését. (Utóbb kiderült, hogy kerek nyolcszáz dollárral.) Majd' kicsattan a hazafiságtól és a felebaráti gyűlölettől.

1996-ban megjelent az első görög-pomák szótár és pomák nyelvten, hivatalosan a Törökországba szakadt pomákok okulására, de a hazafias bolgár erők rögtön megneszelték az ármányt, miszerint a görögök etnikai kisebbséget akarnak fabrikálni a pomákokból. A görögök ezzel szemben egészen 1995-g zárt katonai övezetnek minősítették Dél-Rodopét, mert rettegetek attól, hogy a pomákok a bolgár kommunisták ötödik hadoszlopává válnak, ami, így utólag, a történelem és a lakosság ismeretének teljes hiányát mutatja. A nyelvkönyvet is nehéz értelmezni: valakik normativizálni akartak egy szláv alapú kevert nyelvet, mely – Marxszal szólva – „házzról házza, tanyáról tanyára változik” –, vagy megszólalt a lelkiismeretük, amiért eddig ennyire hanyagolták őket?

Haszán, 2015. június, Sztarcevo, bolgár Rodope. Csoportkép a hegygerincen, középen Haszán, az „imámka”, mellette a fekete kendőbe bugyolált felesége, aki nemrég vette fel a Meleksen nevet (eredetileg Alexandrina volt) és a szintén elkendőzött barátnőjük, aki Monikából lett Kadire. Haszán épp annyi éves, mint a legidősebb gyerekek, ez meghat. Amikor épp nem imádkozik, kapucnis felsőben tolja, farmer, edzőcipő, hip-hopos volt előző életében, ez máig látszik a járásán. Aztán megtért, ami valahol az életét mentette meg, mert különben halálba itta volna magát, de ebben a pozícióban sem túlzottan doktriner, nincs is túl nagy tekintélye a faluban az öregek között, fiatalok meg ritkán járnak mecsetbe. A neten talált rá a feleségére, aki időközben elfátyolozta magát, de neki ez is belefér, mert szerinte mindenki úgy gyakorolja a hitét, ahogy neki kényelmes. Amikor a kép készült, Meleksen még vádlott volt az épp aktuális „iszlám fundamentalisták” elleni perben, mert lefordította bolgárra egy iszlám hitszónok könyvét. Közben az egyetemről is eltanácsolták, pedig bírósági végzés még sehol sem volt. Július elején aztán új bíró vette át az ügyet, az ügyészégi vádiratot megalapozatlannak minősítette, sorozatos eljárási hibák miatt megszüntette az eljárást, Meleksent felhívták az egyetemről, hogy nem is gondolták komolyan, jöhet mégis beiratkozni a következő félévre.

Olvasom a Wikileakszen az amerikai diplomáciai jelentéseket arról, mennyire fogékonyak a pomákok az iszlám fundamentalizmusra. Szórakoztató, ahogy szó szerint lefordítják a bolgár titkosszolgálat bennfentes fordulatait, szinte süt a szövegből, ahogy a követségi hivatalnokok minimális energia-befektetéssel akartak maximális sikert

aradni a főnökeik előtt, közben talán még maguk is tisztában voltak vele, hogy megvezetik őket. Az évszázados ellenségmítosz amerikai átfogalmazásban kel életre ezekben a jelentésekben, a nemzetállami paranoia angol hangszerelésben csendül fel. Persze az is igaz, hogy az apparátus egy és oszthatatlan, nemzeti hovartartozástól és formális funkciótól függetlenül lélegezni akar, mindegy, kinek a rovására teszi. Ugyanazok a buzgó állami spiclik, akik most az amerikai diplomátákat etetik, a nyolcvanas években Zsivkov pártvezérrel hitették el, hogy a mohamedánok autonómiára törnek az országban, és egy év alatt háromszáz ezer bulgáriai törököt és pomákat toloncoltak ki Törökországba. Több mint húsz éve ragadtak benne a fundamentalista fenyegetés látomásában, és senkit sem zavar, hogy minden egyes ügyet elbuknak – a mitomán rémképek máig erősebbek a tényeknél. Ha a kétes helyszíneken egy-két antropológus elbeszélgetne a közösséggel arról, hogyan végzik a szertartásaikat, abból rögtön kiderülne, radikalizálódtak-e, vagy sem: a rodopei iszlám ugyanis rengeteg elemet tartott meg a népi vallásosságból, amit máig gyakorolnak is, míg a fundamentalisták tüzzel-vassal irtják ezeket a „vadhajtásokat”. Egy-két napidíj, szállás, ellátás a terepmunkásoknak, és az apparátus körül rögtön elfogyna a levegő; az sem véletlen, hogy a radikálisok pereiben egyetlen valamire való szakértőt sem tudott eddig felvonultatni az ügyészség.

Él tehát ott a Rodopében két, sőt a török és macedón szórványt is beszámítva négy országban egy népcsoport, nevezik őket pomákoknak, ahrjaninak, torbesinek, mely kilóg ugyan a nemzetállami sztenderdekből, mégis minden nemzetállam birtokolni akarja őket. Megpróbálják belefარაgni a maguk sablonjaiba, ki az áruulás ősbűnét akasztja a nyakukba (bolgárok), ki saját ösképét (törökök), ki az ókori kultúrája távoli visszhangját (görögök) fantáziálja bennük. Olyanok kicsit, mint Pavić regényében a kazárok: mindenki beszél róluk, de amit ők mondanak, azt nem hallani, mintha nem is lennének, csak a róluk szóló diskurzusok metszéspontja jelölne ki egy identitást, amit azután létezőnek fogadunk el – amúgy Foucault-módra. Kevésbé elegánsan: a teljes környezet nemzetiállami melléktermékek tekinti azt a 350-400 ezer embert, aki első vagy másodszerűndékből pomáknak valja magát, mert egyszerre mohamedán vallású és egy furcsa, szláv alapú, török-görög keveréknyelvet beszél. Így azután mindahányan lelkiismeret-furdalás nélkül tölthetik rajtuk a kedvüket: a bolgárok rajtuk kompenzálnak a feldolgozatlan történelmi bűneikért, a görögök kiélhetik civilizáló/kultúraterjesztő küldetésadatukat, a törökök pedig européer fantazmagóriáikat.

SZERZŐK, FORRÁSOK

BÍLEK, PETR A. = (1962) cseh irodalmár, a prágai Károly Egyetem modern cseh irodalom tanszékének tanára

ČECHOVA, DORA = (1971) cseh író, félig orosz felmenőkkel, az ideai Európai Elsőkönyves találkozó résztvevője volt. Első kötetének címadó novelláját közöljük.

DALOS GYÖRGY = (1943) író, történész, műfordító, irodalomszervező, Berlinben él. Egy idén tavasszal vele készült interjút közlünk, és németül megjelent legutolsó könyvének néhány részletét.

ÉBLI GÁBOR = (1970) művészeti író, esztéta, a Moholy Nagy Művészeti Egyetem tanára

FORGÁCS ÉVA = (1947) művészettörténész, a Bauhaus, az orosz és a kelet-európai művészet kutatója, a UCLA vendégtanára

FÖLDES GYÖRGYI = (1970) irodalmár, az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársa

GÖRÖZDI JUDIT = (1968) irodalomtörténész, a Szlovák Tudományos Akadémia Világirodalmi Intézetének munkatársa

HRBÁČ, PETR = (1958) cseh költő, prózaíró, publicista

HUSHEGYI GÁBOR = (1959) szlovákiai magyar művészettörténész, művészeti író, esztéta, kurátor, a budapesti Szlovák Intézet igazgatója

JURÁŇOVÁ, JANA = (1957) szlovák író, az *Aspekt* c. feminista folyóirat, portál és könyvkiadó alapító szerkesztője, Agneša Kalinovával készített beszélgetőkönyvből és új regényéből közlünk részleteket

JUŠČÁK, PETER = (1953) szlovák író, a Kalligram kiadónál megjelenő könyvből közlünk részleteket

KALINOVÁ, AGNEŠA = (1924) Farkas Ágnes néven Kassán született, Eperjesen felnőtt, a háború alatt Budapesten bújtatott szlovák kulturális újságíró, filmkritikus, a 60-as években a *Kultúrny život* c. irodalmi és közéleti hetilap, majd 1978 és 1995 között Münchenben a Szabad Európa rádió munkatársa. Életrajzi beszélgetőkönyvből közlünk részleteket.

KAUER, ALEŠ = (1974) cseh költő

KEPPOVÁ, ZUSKA = (1982) szlovák író és társadalomkutató, dramaturgiát és forgatókönyvírást tanult Pozsonyban, genderkutatót a CEU-n, Budapesten. Most a PhD-ján dolgozik New Yorkban. Legutolsó könyvének közöljük egy önálló darabját.

KORNIS MIHÁLY = (1949) író, a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia tagja, a *Pszichoterápia* c. folyóirat konferenciáján tartott nyitóelőadásának szövegét közöljük

KOUCHNER, BERNARD = (1939) francia orvos és politikus, a Doctors Without Borders és a Doctors of the World nemzetközi orvosszervezetek alapítója, volt egészségügyminiszter és külügyminiszter, Adam Michnikkel készült beszélgetőkönyvből közlünk részleteket

KRASZTEV PÉTER = (1965) antropológus, irodalomtörténész, műfordító, szerkesztő, Kelet-Európa-kutató

KRIŠTÚFEK, PETER = (1973) szlovák író, forgatókönyvíró, filmrendező, legutóbbi regényének előszavát közöljük

LITTOZ-MONNET, ANNABELLE = (1973) a genfi Graduate Institute of International and Development Studies tanára, Európa-tanulmányokkal foglalkozik, a CEU-n is tanított 2005 és 2009 között

MARTINOVICS, VIKTOR = (1977) fehéroros író, lapszerkesztő, művészettörténész, a vityebszki avantgárdról írta a disszertációját, a Minszkből Vilniusba költözött Európai Humanista Egyetem tanára, írása a bécsi Institute for Human Studies ösztöndíjasaként készült, az intézet kiadványában jelent meg, *IWMpost* No 115, Spring/Summer 2015

MICHNIK, ADAM = (1946) lengyel történész, esszéista, ellenzéki politikus, közíró, a *Gazeta Wyborcza* alapító főszerkesztője, Bernard Kouchnerrel közös beszélgetőkönyvből közlünk részleteket

MÜLLER, DIETMAR = (1969) nagyszombati születésű történész, Kelet-Európa-kutató, a GWZO-nak, a lipcsei egyetem Kelet-Közép-Európa kutatóintézetének tudományos munkatársa

NÉMETH ZOLTÁN = (1970, Érsekújvár) irodalomtörténész, kritikus, költő, a nyitrai egyetem tanára, a budapesti Szlovák Intézetben általa vezetett beszélgetés szerkesztett szövegét közöljük

PARTI NAGY LAJOS = (1953) író, költő

PETR, PAVEL = (1969) cseh költő, a cím nélküli versek az *Ostrovánek* (2012) című kötetéből valók

PIAČEK, MARTIN = (1972) szlovák szobrászművész, a pozsonyi művészeti akadémia tanára

POLGÁR ANIKÓ = (1975) költő, műfordító, irodalomtörténész, Dunaszerdahelyen él. Klasszika-filológiát tanult a pozsonyi egyetemen, a nyitrai egyetem magyar nyelv- és irodalomtudományi intézetének docense

POLLACK, MARTIN = (1944) osztrák író, publicista, polonista műfordító, a L'Harmattan kiadónál megjelenő könyvének egyik fejezetét közöljük

RAJK LÁSZLÓ = (1949) építész, látványtervező, a demokratikus ellenzék egykori tagja, *Hiányzó hősök* c. kiállításának anyagából válogattunk

RANKOV, PAVOL = (1964) Európai Irodalmi díjas szlovák író, újabb regényéből hozunk részleteket

RJABCSUK, MIKOLA = (1953) ukrán közíró, kulturális és politikai elemző, az ukrán PEN-klub elnökhelyettese, írását a *Beton International* c. belgrádi kiadvány és a *eurozine* európai netmagazin nyomán közöljük

SCHLÖGEL, KARL = (1948) német történész, esszéista, Kelet-Európa-kutató, a Viadrina egyetem tanára, a brémai egyetemen tartott előadásának szövegét közöljük

SMOLAR, ALEKSANDER = (1940) lengyel politológus, 1971-től emigrációban élt, Párizsban a CNRS munkatársa és az *Aneks* c. lengyel ellenzéki folyóirat szerkesztője, Tadeusz Mazowiecki elnöki tanácsadója volt, a Stefan Báthory alaptvány elnöke

TROEBST, STEFAN = (1955) német történész, a kelet-közép-európai történelem és kultúra vezető kutatója a lipcsei egyetemen

VIGULS, ARVIS = (1987) litván költő

WILHEIM ANDRÁS = (1949) zeneszerző, zenetudós, a Zeneakadémia tanára, itt közölt szövege a Centrális Galériában rendezett kiállítás megnyitójaként hangzott el 2011. november 4-én

ZÁBRANSKÝ, DAVID = (1977) Magnesia Litera-díjas cseh író, eddig négy könyve jelent meg, tavaly visegrádi ösztöndíjas volt Budapesten, új regényéből közlünk részletet és egy arról szóló írást

ZÁVADA PÁL = (1954) író, szociológus, szerkesztő

A MAGYAR LETTRE INTERNATIONALE ALAPÍTVÁNY ALAPÍTÓI ÉS KURATÓRIUMÁNAK TAGJAI:

Bacsó Béla, Esterházy Péter, Fehér Márta, Heller Ágnes, Kertész Imre, Konrád György, Kornis Mihály, Kukorelly Endre, Lengyel Péter, Parti Nagy Lajos, Surányi György

TARTALOM

DALOS

Dalos György: Hogy azt írjam, amit gondolok (Bárdos Deák Ágnes interjúja) 1
 Dalos György: Az oroszországi németekről (A cárnó vendégei)
 (Karádi Éva ford.) 5

MOSZKVA ÉS BERLIN KÖZÖTT

Karl Schlögel: Moszkva és Berlin a 20. században (Karádi Éva ford.) 8
 Viktor Martinovics: Chagall Vityebszkben (Varró Gábor ford.) 13
 Forgács Éva: Malevics Vityebszkben 15
 Dietmar Müller, Stefan Troebst: Az 1939-es Hitler-Sztálin paktum az európai történelemben és emlékezetben (Karádi Éva ford.) 17
 David Zábranský: A strakonicei csendőrség 1935 januárjától (regényrészlet) (Koloszár Péter ford.) 22
 Martin Pollack: Az ellenségkutató (Halott a bunkerban) (részlet) (Halasi Zoltán ford.) 24
 Kornis Mihály: Látom-e, amit hiszek 27
 Adam Michnik – Bernard Kouchner: A '68-as nemzedékről (Köböly Anna ford.) 33
 Dora Čechova: Nem akartam Lenin lenni (Pet'ovská Flóra ford.) 36

SZLOVÁK MŰLT- ÉS KÖZELMŰLT-FELDOLGOZÁS

Agnesa Kalinovával Jana Juraňová beszélgetett: Hét életem volt (memoár-részlet) 42
 Jana Juraňová: Elintézetlen ügy (regényrészlet) (Vályi Horváth Erika ford.) 44
 Pavol Rankov: Anyák (regényrészlet) (Tóth Annamária ford.) 47
 Peter Juščák: Elhurcoltak (Balázs Andrea ford.) 49
 Peter Juščák: És ne feledd a hatyúkat (Polgár Anikó ford.) 50
 Peter Krištúfek: A siket ember háza (előszó) (Koloszár Péter ford.) 53
 Földes Györgyi, Görzdi Judit, Németh Zoltán, Parti Nagy Lajos és Závada Pál: A bennünk élő múlt (Beszélgetés a műltfeldolgozásról) 55
 Zuska Kepplová: SZA_ADSÁG (Dósa Annamária ford.) 61

KOMMENTÁROK, VITÁK

Annabelle Littoz-Monnet: Az Európai Unió emlékezetpolitikájáról (Karádi Éva ford.) 71
 Mihail Rjabcsuk: Fordulat jobbra – és megint vissza (Karádi Éva ford.) 74
 Aleksander Smolar beszélgetés: Lengyelország és a menekültkérdés (Karádi Éva ford.) 77

TUDÓSÍTÁSOK

Ébli Gábor (Zürich): A képrombolástól a múzeumfejlesztésig 79
 Petr A. Bílek (Prága): David Zábranský új könyvéről (Koloszár Péter ford.) 81
 Krasztev Péter (Rodope): Csoportképek egy határ két oldaláról 81

VERSEK

Polgár Anikó (52), Petr Hrbáč (54), Aleš Kauer (60), Pavel Petr (26) (Cseh Zoltán ford.), Arvis Viguls (6, 21) (Lackfi János és Lackfi Margit ford.) versei

KÉPEK

Lettre arc+kép: Rajk László „Hiányzó hősök” c. sorozatát bemutatja Wilhelm András (40):
 Andrassy Katinka (3), Bence György (35), Bibó István (11), Csalog Zsolt (23), Cseh Tamás (37), Donáth Ferenc (19), Duczynska Ilona (3), El Kazovszkij (16), Ember Judit (39), Eörsi István (7), Erdély Miklós (29), Gimes Miklós (29), Halász Péter (37), Halda Alíz (28), Hamburger Mihály (35), Karig Sára (18), Körner Éva (16), Krassó György (40), Litván György (19), Losonczy Géza (11), Maléter Pál (9), Mérei Ferenc (28), Mészöly Miklós (40), Nagy Imre (9), Petri György (7), Rajk Júlia (3), Solt Ottilia (35), Szabó Mikós (18), Vági Gábor (40), Vásárhelyi Miklós és Edit (11)
 Martin Piaček munkáit (41, 45, 46, 47, 51, 53, 55, 57, 59, 63, 65, 67) bemutatja Hushegyi Gábor (41)
 A borítón Rajk László könyvterve Milan Kundera *Tréfa* c. könyvének szamizdat kiadásához

ŐSZI LETTRE-NAPOK

Találkozások a Lettre szerzőivel

2015. szeptember 30-án, szerdán 18 órakor
 a budapesti Szlovák Intézetben
 (Budapest, VIII. Rákóczi út 15.)

Oázis és Lettre-bemutató

Radoslav Passia, Ágoston Zoltán, Hushegyi Gábor, Görzdi Judit

2015. október 8-án, csütörtökön 19 órakor
 a Kossuth Klubban
 (Budapest, VIII. Múzeum u. 7.)

Mircea Cărtărescuval Dragomán György beszélget
 az őszi Margó-fesztivál keretében

2015. október 17-én, szombaton 18 órakor
 a Petőfi Irodalmi Múzeumban
 (Budapest, V. Károlyi M. u. 16.)

visegrádi rezidens írók beszélgetése a „gulyáskommunizmusról”
 a Transzfer-fesztivál keretében

IMPRESSZUM

MAGYAR LETTRE INTERNATIONALE Negyedéves európai kulturális folyóirat. A Magyar Lettre Internationale Alapítvány lapja. Kiadja a Jelenkor Kiadó Kft., az LS Kiadói Csoport tagja. 1066 Budapest, Nyugati tér 1. Alapította: Antonin J. Liehm és Mihályi Gábor 1991-ben. Szerkeszti: Karádi Éva (felelős szerkesztő). Munkatársak: Csizmadia Katalin, Koronczai Endre, Szabó Attila. A szerkesztőség postacímje: c/o Európai Kulturális Alapítvány, 1053 Budapest, Egyetem tér 1. Telefon: 212-6748, E-mail: lettre@c3.hu ISSN: 0866-692X. Lapengedély száma: B/KUL/321/90. Nyomdai előkészítés: Katart-Tipografika Bt. Nyomta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft. Pécssett. Egy szám ára 900 Ft. A Lettre a neten: www.c3.hu/scripta/lettre, a eurozine netmagazin részeként: www.eurozine.com. E-mail: lettre@c3.hu. Bankszámlaszám alapítványi támogatáshoz: IBAN HU55 1020 0823 2221 9237. Adószám az 1%-os támogatáshoz: 19636168-2-41. Kapható a jobb hírlap- és könyvesboltokban.

PARTNERLAPJAINK

PÁRIZSBAN a LETTRE Internationale. Szerkeszti: A.J. Liehm. Címe: 41, rue Babilot, 75013 Párizs. Telefon: (33.1) 45.65.26.29. Fax: (33.1) 45.65.90.01

RÓMÁBAN a LETTERA Internazionale. Szerkeszti: Federico Coen, A.J. Liehm. Kiadja: Via Trebbia 3, I-00198 Roma. Telefon: +39 0685350230. Fax: 85832702. E-mail: lettera.int@tiscalinet.it. Web: www.letterainternationale.it

MADRIDBAN a LETTRA Internacional. Szerkeszti: A.J. Liehm, Manuel Ortuno Armas. Címe: c/o Editorial Pablo Iglesias. Monte Esquinza 30.E28010 Madrid. Telefon: (34.91) 310.4696, Fax: 319.4585. E-mail: redaccion@fpabloiglesias.es. Web: www.fpabloiglesias.es

BERLINBEN a LETTRE International. Szerkeszti Frank Berberich, A.J. Liehm. Címe: Elisabethhof Portal 3b Erkelenzdam 59/61 D-10999 Berlin. Telefon: (49.30) 30.87.04.62, Fax: (49.30) 283.3128. E-mail: lettre@lettre.de. Web: www.lettre.de

BUKARESTBEN a Lettre Internationale. Szerkeszti: B. Elvin, A.J. Liehm. Címe: Aleea Alexandru 38. s. 1. R-71273 Bukarest. Telefon: +40 1 230 1403. Fax: +40 1 230 7559. E-mail: lettre_internationale@yahoo.com. Web: www.ceeol.com/periodicals

SKOPJÉBAN a LETTRE Internationale. Szerkeszti: Nikolas Kostaszi, A.J. Liehm. Címe: ul. 11. Oktomvri 2/6-2. 91000 Skopje. Telefon: (389-91) 364 070. Fax: 361 401. E-mail: JVladova@ Soros.org.mk

KOPPENHÁGÁBAN a LETTRE Internationale. Szerkeszti: Peter Nielsen. Címe: c/o Mediafabriken, Store Kongensgade 40 E, 3. DK-1264 Kopenhagen. Telefon: +45 33 69 61 28. E-mail: lettre@lettre.dk

Számunk a Nemzeti Kulturális Alap, a Szlovák Irodalmi és Információs Központ,
 a LIC SLOLIA programja és a European Network Remembrance and Solidarity ENRS támogatásával jelenik meg

Nemzeti
Kulturális
Alap

EUROPEAN NETWORK
REMEMBRANCE AND SOLIDARITY

2015.
OKTÓBER
15.-18.

KONYHA-NYELV

IRODALOM ÉS GASZTRONÓMIA

BUDAPEST
TRANSFER
INTERNATIONAL
FESTIVAL

PETŐFI IRODALMI MÚZEUM

WWW.PIM.HU

WWW.TRANSZFERFESZT.BLOG.HU

Visegrad Fund

osztrák kulturális fórum

Szatyor

VALAHOL EURÓPÁBAN

A L'Harmattan Könyvkiadó világirodalmi sorozata
a Szépirodók Társasága és a Magyar Műfordítók Egyesülete ajánlásával

Ebben a kivételesen gazdag sorozatban minden európai országból és kultúrkörből egy kortárs regény jelenik meg.

A sorozat legjobb kötetei:

- Veronika ŠIKULOVÁ (Szlovákia): *Menettértil* (Mészáros Tünde fordításában, Závada Pál utószavával)
- Kjell WESTÖ (Finnország): *Ahol egykor jártunk* (Papoczy Péter fordításában, Dalos György utószavával)
- Mircea CĂRTĂRESCU (Románia): *Káprázat. A test* (Kosztai Gabriella fordításában, Papp Sándor Zsigmond utószavával)

Kövessen könyveink sorsát a facebookon:

<https://www.facebook.com/pages/LHarmattan/113305642028164>

A sorozat kötetei utánvéttel is, kedvezményes áron kaphatók a kiadó üzleteiben.

L'Harmattan Könyvesbolt: 1053 Budapest, Kossuth Lajos utca 14–16.

Párbeszéd Könyvesbolt: 1088 Budapest, Horánszky utca 20.

szepirodalom.harmattan.hu

L'Harmattan